

AZERBAJCAN'DA DİL SİYASETİ: ALFABE VE İMLÂ MESELELERİ TARİHİNDEN I

DOÇ. DR. LATİF KERİMLİ

Tarih boyunca zorlu günler yaşayan halkımız, dil konusunda da çeşitli baskılara uğramıştır. Ana dilimize yapılan baskılar, Azerbaycan Türklerinin tarihin ayrı ayrı aşamalarında çeşitli devlet sistemlerine ve rejimlerine zorunlu ayak uydurmasıyla eş değer olarak ele alınabilir. Dilimize zaman zaman uygulanmış olan baskılar ve yazı dilimizin tarihindeki zorunlu gelişmeler, ayrı ayrı araştırmalarda şimdiye kadar da söz konusu olmuştur (2; 40; 42;). Ancak söz konusu eserlerde dil siyaseti doğrudan ele alınmadığından ve o dönemlerdeki arşivler de araştırmacıların yüzüne kapalı olduğundan, biz bu makalede alfabe ve imlâ meselelerini yeniden inceledik.

Alfabe Meselesi : Ağamusa Ahundov, alfabe konusunda Azerbaycan halkının şansı yoktur diye yazmaktadır. Şöyle ki; XX. yüzyılda halkımız, istese de istemese de Arap, Lâtin ve Kiril alfabeleri temelinde hazırlanmış olan dört alfabe kullanmıştır (35, 7). Türk dünyasında alfabe konusu, bu bakımdan tarihî ve siyasî koşullara bağlı olarak ele alınmalıdır. Muharrem Ergin de konuyu şu bakımdan değerlendirerek tarih boyunca üç kıtaya yayılan Türklerin, geldikleri yerlerde birçok kültür merkezi oluşturduğunu, çeşitli yazıları ve alfabeleri kullandığını belirtmektedir. Nitekim Türklerin zaman zaman Göktürk, Soğd, Uygur, Mani, Brahmi, Arap, Süryani, Ermeni alfabelerini kullandığı bilinmektedir. Söz konusu alfabelerden dördü, daha geniş bir ölçekte kullanılarak, Türklerin genel millî alfabelerine dönüşmüştür. Bunlar; Göktürk, Uygur, Arap ve Lâtin alfabeleridir. Buraya Sovyetler Birliği döneminde Türk ülkelerinde kullanılan Kiril alfabesi de eklenebilir (3, 259). Benzer görüşe Bekir Çobanzade'nin söyleşisinde de rastlanmaktadır: "Türkler belli olduğu üzere, şimdiye kadar 13 alfabe kullanmışlar ve bunların hiçbirisi Türk dilinin tabiat ve uzviyetine uygun olmamıştır" (38, 53). M. A. Şahtatlı da "Müslüman Âleminde Lâtin Alfabesi" makalesinde yazıyor ki; şimdi Türkiye'de Ermeni ve Yunan harfleriyle Türkçe kitap ve gazete yayımlanmaktadır (17, 124, 128). Böylece Türk boylarının, aynı zamanda Azerbaycan Türklerinin çeşitli alfabeler kullandığı ortaya çıkmaktadır. Biz, söz konusu makalede sadece Azerbaycan'da alfabe ve imlâ meseleleri tarihini araştırmaya çalışacağız.

Kaynaklara göre, VII-IX. yüzyıllardaki Arap işgalinin bazı olumlu tarafları

da olmuştur. Bunların biri, bin yıldan artık bir sürede kullandığımız Arap alfabesidir. Arap alfabesini söz konusu eden bazı araştırmacılar, Muhammet Fuzuli'nin bir şiirine atıfta bulunarak, şairin Arap alfabesine karşı olduğunu yazmaktadırlar. Düşüncemize göre, şair Arap alfabesine karşı olmamış, cahil katipleri eleştirmiştir. Öte yandan Kur'an alfabesinin ıslahatının yasaklandığı bir dönemde, Arap alfabesine karşı kimse gelemezdi (1, 1-23).

Arap alfabesi, ayrı ayrı halklara mahsus grafik özellikleri olan çeşitlerde ortaya çıkmaktadır. Her bir çeşitin ayrıca bir sanat eseri olarak nitelendirilmesinde uzmanlar haklılar (3, 278, 280).

XIX. yüzyılın 50'li yıllarından itibaren Azerbaycan'da Arap alfabesinin ıslahatı, hatta değiştirilmesi meselesi ileri sürülmektedir. Bu, o zaman Rus İmparatorluğundaki Türk halkları arasında yürütülen siyasete bağlıydı. Halimcan Şeref'in düşüncesine göre, söz konusu çalışmayı Azerbaycan'da Mirza Fatali Ahundzade, Doğu Rusya'da Ramayev kardeşleri ve A. Mustafa, Kırgız ve Kazaklar arasında J. A. Altınсарın, Başkurtlar arasında ise M. Kulayev yapmalı idi. Halimcan Şeref, söz konusu çalışmaların Rus İmparatorluğunca yaptırıldığını iddia etmektedir (8, 55, 59). N. Yüceer ise Türkiye'deki arşiv materyallerine göre hazırladığı eserinde şunu özellikle vurgulamaktadır: Rusya'nın Kalfazlar'da, genellikle Türkistan'da yürüttüğü siyasetine göre, Türklerin arasından albay rütbesine yükselenler nadiren olmuştur. Dolayısıyla çarlık kurum ve kuruluşlarında Türklerin yükselebildiği en yüksek görev mütercimlikti (37, 19). Her iki yazarın görüşlerinin, aynı zamanda söz konusu eğilimde olan diğer eserlerdeki ayrıntılara girmeden önce şunu vurgulamak istiyoruz ki, biz burada M. F. Ahundzade ve diğerlerinin alfabe uğruna mücadelelerini gölgelemek düşüncesinde değiliz. Büyük bir ihtimalle bazı aydınların Arap alfabesinin zorluğuna göre değiştirilmesi çabaları, Rus İmparatorluğunun uygun siyasetleriyle örtüşmekteydi. Her hâlde biz, bu insanları "İdeolojik ve romantik bakımdan gölgelenmiş unsur" olarak adlandıran H. Şeref'ten, farklı bir tutumu sergilemekteyiz. Yani M. F. Ahundzade'yi bu tip insanların içerisinde görmemekteyiz.

Bu dönemde Arap alfabesinin değiştirilmesi için mücadele edenlerden biri de Ermeni asıllı, İran tâbiyetindeki Mirza Melküm Han Nazimidövlü olmuştur. Onun *Gülistan* eserindeki "Ön Söz"ünde, Farsça yazdığı "Şeyh ve Sadrazam" ve "Mebada-i Terekki" (Terekkinin Başlangıcı) eserlerinde de Arap alfabesinin değiştirilmesi söz konusudur (7, 1520). Ancak onun Arap alfabesinin eksiklikleri üzerine belirttiği görüşleri çok basittir. Bu bağlamda Mirza Melküm Han'ın M.F. Ahundzade'ye yazdığı mektubu da ilginçtir. Mektubu, E. Bertels'in verdiği gibi, dikkatlerinize sunuyoruz:

"Sayın Yarbay Mirza Fatali Ahundova! Siz Doğu ülkelerinde, yani Doğu'da

barış için ilk mücadele veren bir kişisiniz. İlk önce sizi yeni harflerle selâmlıyorum. Sizin eserlerinizi büyük bir zevkle okuyorum. Sizin çalışmalarınız, sizin zevkiniz, sizin ilminiz bizde hayranlık doğurmaktadır. Size benzeyen herhangi bir Türk, halkının refahını kendi refahı olarak düşünür, ilmî bir cesaretle muhteşem cahilliğe hücum eder. Böyle birisi asıl dindardır ve bizim de tarafımızdan her türlü saygıyı ve şerefi hak etmektedir. Zatîâlinizi utandırmaya cesaret etmeden hoşgörülü "İslâm Büyüğü"ne sadık olduğumuzu izhar ediyorum" .

Saygılarımla. Melküm (10, 14-15)

Mektuptan görüldüğü üzere, Mirza Melküm Han M. F. Ahundzade'yi dindar adam olarak adlandırıyor. Şüphesiz ki, bu kelime âdeta sansürden korunmak amacıyla kullanılmıştır. Ancak Ahundzade'nin İslâm büyüğü adlandırılmasıyla da Mirza Melküm Han'ın ne söylemek istediği belli olmuyor. Eğer bu ifade de sansüre veya dindarlara karşı kullanılmışsa, onlar yazarın ateist olduğunu da her hâlde biliyorlardı. Her harikulâde Mirza Melküm Han, Ahundzade'nin projelerini biliyormuş. O, yeni harflerle mektup yazarak, büyük bir ihtimalle "benim de projemden yararlanın" veya "benim projemi de tebliğ edin" diye söylemek istiyormuş. Aksi takdirde mektubun tarihiliğın ötesinde bir önemi yok. Öte yandan Mirza Melküm Han Ermeni asıllı idi. İslâmî kurallara göre, Müslüman olmayanlar Arap alfabesi üzerine eleştiri yapamazdılar. Buna rağmen bu görevi, o zaman Tiflis'te yayımlanan *Mşak* ve *Golos* gazeteleri üstlenmişti. Söz konusu dönemde Çarlık Rusya'sı, Türk dilli halkların alfabelerini değiştirmek istiyordu (11, 44-46). Bunun için İmparatorluk, buradaki aydınları kullanıyordu. Ünlü Rus bilim adamı Prof. N.Yakovlev, Rusya iktidarının amacının, Rus alfabesini hem batı Avrupa ülkelerinde hem de ülkenin içerisindeki Rus olmayan bölgelerde kabul ettirmek olduğunu söylemekteydi. İmparatorluğun Ruslaştırılması siyaseti, genellikle XIX. yüzyılın başlarında başlatılmıştır. Hatta Slav milliyetçisi Amiral Şişkov'un Polonya'nın Lâtin temelli alfabesini Rus grafikli alfabeyele değiştirilmesi üzerine projesi de hazırlanmıştı. I. Nikolay, Şişkov'un ölümünden sonra, 1844 yılında bu işi başlatmak için ayrıca bir komisyon da oluşturmuştu. Bundan bir sene önce ise Sırp Vuk Karacic, kendi alfabelerinin değiştirilmesini önermişti. Bu, Slav halklarını bağımsızlaştırmak sloganıyla Rus Çarlığı'nın Ruslaştırma siyasetinden başka bir şey değildi. Bunun akabinde ise siyasî amaçlar peş peşe ortaya çıkıyordu. Örneğin 1844 yılında Polonyalıların alfabelerinin değiştirilmesinin yanı sıra iki halkın, üstünde haç olan altın bir küre sembolüyle birleştirilmesi ve merhum Şişkov'un işinin de komisyon tarafından devam ettirilmesi istenmekteydi.

Türk dilli halkların Ruslaştırılması işini, misyoner N. İlminski üstlenmişti. Hristiyan dinininin tebliği için o, 1847 yılında Arap alfabesiyle, 1862 yılında ise

Rus alfabesiyle Kazan Tatarlarının dilinde onlar için kitap yayımlatmıştı.

Orta Asya'nın Ruslar tarafından işgalinden sonra, Rus generali Kaufman'ın 1 Mart 1876 yılında Rusya Millî Eğitim Bakanına yazdığı mektup da ilginçtir. Mektupta yazılmıştı ki, bizim amacımız buradaki ahaliye Rus alfabesini kabul ettirmektir. Bu zaman Rus alfabesinde herhangi bir ıslahat da söz konusu olamaz, bütün milletler bizim alfabe de yazıp okumalıdır. Çünkü bizim alfabe, Doğu halkları dillerinin (lehçelerinin) fonetik özelliklerini tamamen ifade etmektedir. General Gubernatorun (Gubernator: Vali) söz konusu mektubu, kısa bir süre içerisinde İmparatorlukta çok büyük bir yankı uyandırmıştı. Şöyle ki; Orenburk Eğitim Müdürlüğü'nün Müdürü Lavrovski, 4 Mart 1876 yılında kaleme aldığı mektubunda yazıyordu ki; General Gubernator Kaufman'ın bütün Tatar (Türk) lehçelerinde Rus alfabesi kullanılarak eğitim işinin yapılması fikrini alkışlıyordu. Çünkü tek bir alfabeyle kendi kitaplarını okuyan Tatar (Türk-Latif Kerimli) halkları devlet dilindeki Rus kitaplarını da okuyacaklardı. Böylece bir devlette bir devlet alfabesi ve bir devlet dili olacaktı. İlginçtir ki; bu gibi faktörler, Çarlık Rusyası'nın başında kim olursa olsun, Türk dilli halklara karşı Rusya'nın siyasetinin her zaman aynı olduğunu göstermektedir. Şunu da vurgulamak istiyoruz ki, Sankt Petersburg Üniversitesinin Doğu dilleri Fakültesi, 31 Ocak 1978 yılındaki mektubu ile Türkistan General Gubernatoru Kaufman'ın mektubunu onaylamıştır. Yalnız fakültenin üç öğretim üyesi Hvolson, Rozen ve Sagareli, Türk lehçelerinin fonetiği ile ilgili bazı eklemeler yapmıştır (12, 3-10). N.Yakovlev, sonraları misyoner İlminski'nin taktiğinin böyle Üniversite hocalarının yaptıklarından daha akıllı olduğunu vurgulamaktaydı. İşte buna göre de Rusya devleti, İlminski'nin taktiğini önemsiyordu. Tabii ki, her iki taktik ile de Ruslaştırma yapılıyordu ama, İlminski'nin taktiği sinsiydi. Çünkü onu millî ve bölgelerde yaşayan aydınlar yapıyordu (12, 10-12). Bütün bunlara rağmen, Rusya İmparatorluğu'nun ücra bölgelerindeki halkların alfabe, yazı ve dil kaderi, Türkistan General Gubernatoru Kaufman'ın taktiği ve yöntemiyle halledilmiştir. Büyük bir ihtimalle I. Nikolay'ın 1844 yılındaki emri, Kafkaslar'da da yankı uyandırmaktaydı. Şüphesiz ki, Halimcan Şeref'in döne döne vurguladığı Mirza Kazım Bey N. İlminski dostluğu da gücünü, söz konusu emirden almaktaydı. 1848 yılında Kazan'da faaliyete başlayan İlminski, büyük bir ihtimalle, orada Mirza Kazım Bey ile tanışmıştır. O yıllarda Kazan Üniversitesinin Doğu Dilleri Fakültesi bütün dünyada ünlüydü. Mirza Kazım Bey de orada bölüm başkanıydı ve yirmi seneydi ki, Hristiyan dinine girmişti. Bütün bunlar, İmparatorluğun amaçlarına ulaşması için uygundu (5, 24-26; 154-175)

Bu dönemde II. Aleksandr'ın 30 Mayıs 1876 yılındaki kanununa göre Ukrayna dilinde toplumsal mekânlarda konuşmak; kitap yayımlamak, okullarda

eğitim yapmak, hatta şarkı söylemek bile yasaklanmıştı. Bu da İmparatorluğun sömürgecilik siyasetini gösteren bir faktör olarak bilinmelidir (39, 63). Lâkin Çarlık İmparatorluğu'nun bu sinsî siyaseti İmparatorluğun çöküşüyle durakladı.

Azerbaycan'da "Müsavaat İktidarı döneminde" Arap alfabesi ıslahatçılarıyla Lâtin alfabesi yandaşları arasında kıyasıya bir mücadele söz konusu olmuştur. Birçok alfabe projesi içerisinde F. Ağazade'nin, M. Şahtahtlı'nın, A. Efendizade'nin, Tağızade'nin ve Seyidov'un Lâtin temelindeki beş alfabe projesi müzakerelere edilmiştir. Söz konusu müzakerede A. Efendizade'nin projesi, takdir olunarak *Azerbaycan* gazetesinin 23. ve 32. sayılarında yayımlanmıştır. Bu bağlamda Abdulla Bey Efendizade, kendi projesi üzerine yazdığı açıklamalarda şunları vurgulamaktaydı: Medyanın yedinci güç olmasına rağmen, yazı (alfabe) geride kalmaktadır. Alfabemiz, yeni silâhlar ile donatılmış askerin karşısına eski silahlar ile çıkan askere benzemektedir. Hâlâ alfabe değişirse, dinin elden gideceği söylenmektedir. İşte Katolikler, acaba onlar dine tapınmak ile Lâtin alfabesine geçmediler mi? Hatta iki alfabemiz de olabilir! Biri şeriat için, diğeri ise edebiyatımız, yazımız için olsun! Büyük şairimiz Mevlana da Türktür. Ancak eserleri Farsçadır. Farslaşmış bir Arap alfabesi kime gerek? Bu, Farslar için gerekli bir alfabe olabilir, bizim için ise değil. Benim teklif ettiğim alfabe projesi, öğretmenlik deneyimine göre oluşturulmuştur (13. No: 23, 54-59; No: 32, 76-77).

Ancak Sovyet Rusyası'nın 1920 yılında Azerbaycan'ı işgal etmesi, alfabemizin değiştirilmesi işinin duraklamasına neden oldu. Alfabemizin değiştirilmesi meselesi, bir de yaklaşık iki yıldan sonra gündeme geldi. Yeni Türk alfabesine bağlı olarak, 11 Temmuz 1920 yılında, Azerbaycan Millî Eğitim Bakanlığında Sultan Mecit Ganiyev, Hamit Şahtahtinski, Prof. Tomaşevski, Hüseyin Cavit ve Prof. Jüzeden oluşan özel bir komisyon oluşturuldu (14, 48). Jüzenin raporuna göre, Azerbaycan Millî Eğitim Bakanlığı Kurulu, 5 Ocak 1921 yılında aşağıdaki kararı aldı:

- 1- Eski Müslüman harflerinin yerine yenisi getirilsin;
- 2- Yeni Lâtin alfabesinin uygulanması üzerinde durulsun (15, 264)

Bu bağlamda bütün kurum ve kuruluşlarda yazışmaları yeni alfabeyle yürütmek için, Mart 1921'de Azerbaycan Devrim Komitesince Millî Eğitim Bakanı D. Bünyadzade'nin başkanlığında olağanüstü kurul oluşturuldu (16, 26) F. Ağazade'nin Millî Eğitim Bakanı D. Bünyadzade'ye yazdığı mektuptan ise, 5 Mart 1922'de aşağıdaki kişilerden oluşan yeni bir komisyonun oluşturulduğu ortaya çıkmaktadır. F. Ağazade, S. Ağamalıoğlu, E. Pepinov, H. Şahtahtinski, A. Amirov, H. Melikaslanov, A. Tağızade, M. N. İsrafilbeyov. Komisyon ünlü Türk profesörü Muhammet Ali Eynibey ve profesörler Jüze, Tomaşevski ve Lopa-

tenski'nin notlarını inceleyerek, Lâtin alfabesine geçmenin üzerinde durmuştur. Azerbaycan Merkezi İcra Komitesi'nin Başkanı S. A Ağamalıoğlu'nun girişimleriyle, N. Narimanov'un yardımlarıyla Nisan 1922'de yeni Türk alfabesi kurulu oluşturuldu (17, 39). Lâtin alfabesi temelinde 33 harften ibaret olan Azerbaycan alfabesi çok sayıda hazırlanarak bütün Azerbaycan'a dağıtıldı. Sonra ayrı ayrı il ve kent merkezlerinde yeni Türk Alfabeti Kurulu'nun şubeleri oluşturuldu. Aynı işler, Kuzey Kafkasya'da ve Orta Asya Cumhuriyetleri'nde de yapılıyordu. Söz konusu dönemde Lâtin alfabesine geçme ve dilin temizliği uğruna mücadele Türkiye'de de hızlı bir biçimde sürdürülmekteydi. Yeni yayımlanmaya başlayan *Yeni Yazı* gazetesinin ilk sayfası "Vatandaş Türkçe Konuş" sloganı ve Lâtin harfleriyle yazılmış yazılarla başlıyordu (18, 150). Aynı tebliği Bakü'de *Yeni Yol*, Tiflis'te *Işık Yol* gazeteleri yapmaktaydı. İlginçtir ki, Türkiye'de Arap alfabesinin değiştirilmesi, genellikle Türk dilinin ıslahatıyla bağlı Ankara'da düzenlenen sempozyumda Maltalı Ermeni bilim adamı Agop Martamyan, selefi Mirza Melküm Han'dan farklı olarak Türk dili ve alfabesinin eski olduğundan, güzelliğinden bahsediyordu. O, "Türk Dilinin Kadimliği ve Etimolojik Önemi" adlı makalesinde Türk diliyle bağlı olan herhangi bir yeniliğe karşı koymakla, Avrupa kökenli kelimelerin bir kısmının etimolojik bakımdan Türk dilinden alındığını söylüyordu. Martamyan, "su" kelimesini örnek gibi göstererek s/d değişimi aracılığıyla, söz konusu sözcüğün Çin, Japon, Moğol, Çeremis, Fin, Uğor, Madyar, Mordov, Buryat, Tungus, Mançu, Slav, Sanskrit, Yunan, Lâtin ve Ermeni dillerinde çeşitli biçimlerde benimsenilerek kullanıldığını vurguluyordu. Bazı bilim adamları, Agop Martamyan'ın bu görüşlerini, Türkiye'de siyasi kariyer kazanmak amacıyla ileri sürebileceğini göstermektedir (18, 153). Söz konusu dönemde Rus (Kiril) alfabesinin de Lâtin temelindeki alfabeyle değiştirilmesi üzerine basında müzakerelerin yapıldığını söylemekte yarar vardır. Ancak geçmiş Sovyetler Birliği'nde uluslar arası ve tek bir alfabe hazırlamak amacıyla L. İ. Jirkov, A.V. Lunaçarski, N.Yakovlev ve diğer bilim ve fikir adamlarının görüşleri uygulanmamıştır. A.V. Lunaçarski, yazılarında alfabe konusundaki V. İ. Lenin ile olan görüşmelerinden, yeni bir alfabenin hazırlanmasına ilişkin Jirkov, Korinski, Şelkunov ve Yakovlev'den ibaret olan bir komisyon oluşturulduğundan, hatta üç yeni alfabe projesinden, ayrı ayrı harflerin yazılışından ve adlarından bahsetmektedir. Halimcan Şerefe göre, bütün bunlar Türk dilli halklar için bir tuzak niteliğini taşımaktaydı. Rusya İmparatorluğu, kendi alfabelerini değiştirmemenin nedenleri olarak aşağıdakileri sıralamaktadır:

1- Yeni alfabeğe geçit, 200 yıllık bir tarihe sahip olan Rus medeniyetinin gelişimini olumsuz yönde etkileyecek;

2- Çok masraf edilecektir;

3- Toplum cahilleşecektir vb. (12, 27-43; 19, 20-26). Görüldüğü gibi, 200 senelik tarihe sahip bir edebiyata, kültüre zarar vermek istemeyen Rus milliyetçileri, 1000 yıllık bir yazılı medeniyetin canına okumuş ve 1924 yılından yeni Türk alfabesinin eski alfabeyle paralel olarak uygulanması üzerine, 1925/26 eğitim yılından ise eğitimin birinci dereceli okullarda yeni alfabeyle yapılması üzerine karar almışlardır (20, 1; 21, 16, 40-41, 66; 22, 80; 23, 20; 24, 25.1). Bundan az sonra ise Türkistan'da Türk dilli halkların alfabelerinin değiştirilmesi işinin tebliği üzerine, C. Memmed Kuluzade, S. Hocayev, P. Cafarov, V. Hulufllu ve S. Ağamalıoğlu Türkistan'a gönderilmiştir (26.35, 211; 36.59-61).

İşte söz konusu yolculukta Prof. Çobanzade ile Kırım'da tanış olan S. Ağamalıoğlu onu Yeni Alfabe Merkezi Kuruluna başkanlık etmek için Bakü'ye davet etmiştir. Bu konuda hem S. Ağamalıoğlu hem de B. Çobanzade söz konusu eserlerinde yazmıştır. Söz konusu yolculuğun gününü ve gidiş yolunu M. Celilin Hamide Hanıma gönderdiği mektuplardan takip etmek mümkün (36.59-61). Yolculuktan az önce ise Azerbaycan Merkezi İcraiye Komitesinin ve Halk Komisarları Sovyetinin 20 Ekim 1923, 27 Haziran 1924 yılındaki kararlarıyla Lâtin temelli yeni Azerbaycan alfabesi, tek devlet alfabesi sayılmış ve Arap alfabesiyle eşit hukuka ulaştırılmıştır (9.33;24;20.1). Lâtin alfabesini tebliğ etmek için *Yeni Yol* gazetesi muhabirlerinin sayısı, 835 kişiyedek çoğaltılmıştır (17.1). İmparatorluğun siyaseti; Türk dilli halkların hepsinin alfabelerinin değiştirilmesiyle, onların İslâm dünyasından ayrı düşürülmesini amaçlıyordu. Buna göre de kısa bir süre içerisinde bir kurultayın düzenlenmesi öngörülüyordu. Birçok kaynaktan görüldüğü gibi Azerbaycan'ın Lâtin alfabesini seçmesinde I. Türkoloji Kurultayının Bakü'de düzenlenmesindeki rolü o kadar da büyük olmamıştır. Çünkü daha önceden söz konusu çalışmanın hazırlıkları yapılmaktaydı. M. Pavloviç'in yazdığına göre, Ümumittifak Türkoloji Kurultayı'nın düzenlenmesi, ilk kez Şarkiyatçıların İlmî Cemiyeti tarafından teklif edilmiştir. Prof. A. Samoyloviç'in 21 Mart 1924 yılındaki mektubundan da Türk dilli halkların ya Rus ya da Lâtin alfabesine geçmesi için bir kurultay düzenlenmesinin istendiği belli olmaktadır. Söz konusu mektupta temsilcilerin sayısı, bildiriler, katılacak kişilerin adları da gösterilmiştir (21, 91-93). M. Pavloviç ise, 1924 yılında kurultay düzenlenmesi meselesinin, Azerbaycan'da da ileri sürüldüğünü yazmaktadır. 11-17 Şubat 1924'de Tatar ve Başkurt eğitimcilerinin II. Ümumrusya Kurultayı'nda da böyle bir kurultayın düzenlenmesi istenmektedir.

Bütün bu çalışmalarda bakan Türyakulov ve Z. Navşirvanov yeni Lâtin alfabesine geçilmesini istiyor, G. J. Broydo ise karşı çıkıyordu. M. Pavloviç, bütün olaylar üzerine Çiçerini bilgilendirdiğini, onun da kendi görüşlerini bunun üzerine belirttiğini yazmaktadır. Birinci Türkoloji Kurultayı'nın düzenlenmesine

bağlı olarak Ümumittifak Şarkiyatçılar İlmî Cemiyeti, 4 toplantı yapmıştır. 8.04.1924 yılında yapılmış 1 Nu. sayılı tutanaktan V. A. Gurko-Kryaji'nin başkanlığında düzenlenen toplantıda profesörlerden A. N. Samayloviç, E. D. Polivanov, N. F. Yakovlev, L. İ. Jirkov'un yanı sıra, Altay, Azerbaycan ve Yakutiya Cumhuriyetlerinden de temsilciler olduğu anlaşılmaktadır. I. Türkoloji Kurultayı'nın A. N. Samayloviç'in bildirisindeki bilgilere göre sonbaharda düzenlenmesi düşünülmüştü. 11 Nisan 1924 yılındaki 2 No sayılı tutanaktan ise toplantının V. A. Gurko-Kryajin tarafından açıldığı belli oluyor. O, toplantının başkanlığının A. N. Samoyloviç'e, sekreterliğinin ise N. F. Yakovlev'e verilmesi ile; A. N. Samoyloviç'den (Başkan) N. Türyakulov'dan (Yardımcı), N. F. Yakovlev'den (Sekreter) oluşan bir divan heyeti teklif ediyor. Söz konusu toplantıda Kurultayın Ağustos 1924'de Moskova'da düzenlenmesine karar veriliyor. 18 Nisan 1924 yılında yapılan 3 nu. sayılı tutanaktan ise anlaşılıyor ki; toplantıda 4 mesele üzerine müzakereler olmuştur. N. Türyakulov'un başkanlığı, N. F. Yakovlev'in sekreterliği ile düzenlenen toplantıda aşağıdaki kararlar veriliyor: Kurultayda sunulacak bildirilerin metinleri iki hafta içerisinde alınsın; Azerbaycan'dan sadece iki kişi davet olunsun; Kurultay hakkında *İzvestiya* ve *Pravda* gazetelerinde ilân verilsin; Türkiye'den, harcamalarını kendileri karşılamak şartıyla Prof. Fuat Köprülü ve arkeolog Halil Edhem Bey davet olunsunlar vb. N. Türyakulov'un başkanlığı, A. P. Prokopyev'in sekreterliğinde 24 Nisan 1924'de yapılan toplantının 4 Nu. sayılı tutanağından ise Kurultayda müzakere edilecek alfabe, imlâ, terminoloji, eğitim vb. meseleler üzerine Z. Navşirvanov, E. D. Polivanov ve N. Türyakulov "yoldaşların" bildiri sunmalarının düşünüldüğü belli olmaktadır. Azerbaycan'da alfabenin değiştirilmesi üzerine bildiriye ise H. İomudski sunacaktı. İncelemeye aldığımız 4. tutanaktan belli olduğu üzere, yalnız ilk toplantıya Azerbaycan'dan temsilci katılmıştır. Lâkin S. Ağamalıoğlu'nun Moskova'da gösterdiği çabalar, Bekir Çobanzade'nin Kurultayın düzenlenmesine ilişkin yazıları ve konuşmaları sonucunda Halk Komissarları Sovyeti Merkezi İcraiye Komitesi Divanı, Kurultayın 15.12.1925 yılında Bakü'de düzenlenmesine karar vermiştir. Söz konusu kararın verilmesinde muhaceretteki *Yeni Kafkasya* dergisinin ve onun Musavatçı başyazarı Mehmet Emin Rasulzade'nin büyük rolü olmuştur. M. Pavloviç'in yazdığına göre Mehmet Emin Rasulzade Sovyetlerin zorla Türklerin alfabelerini değiştirdiklerini eleştiriyordu. Oysa biz sadece tavsiye ediyoruz. Böylece, resmî devlet kurumlarının, muhaceretteki Azerbaycan Türklerinin baskısı ile Kurultay 28 Şubat 1926 yılında Bakü'de düzenleniyor ve Türk-Tatar halkları Lâtin alfabesine geçiyor (27.4-6, 56-69; 28. 157-171, 173-181, 411-419; 29.1). Dönemin siyasî ve toplumsal yönlendirilmesine uyularak çeşitli makamlara kutlama telgrafları çekiliyor. Onlardan biri: dönemin komünist partisi ileri gelenlerinden biri olan S. M. Kirov'a çekilmişti. "Biz sizin de katılımlarınız ile

6 senelik yoğun çabalarımızın sonucunu, bugün geride kalmış Müslüman Doğusunda sergilemekteyiz. Azerbaycan ameale ve köylüleri öz sevinçlerini sizinle paylaşmaktadır, Aziz Mironiç" (30.24; 31.12).

Biz de Arap alfabesinin değiştirilmesine karşı değiliz. Tam tersi Lâtin alfabesine geçilmesini alkışlıyoruz. Lâkin söz konusu alfabe değişiminin siyasî amaçlar ile mecburen değil, bundan sonra da bilimsel temellere göre ve sivil koşullarda yapılmasının doğru olacağına inanıyoruz. İşte Rusya İmparatorluğunun siyasî amaçlar ile yaptığı dil siyaseti, kısa bir süre içerisinde halkımızın 11 alfabe projesini kullanmasına neden olmuştur.

Z. Celilkızı'nın yazdığına göre yeni alfabeye geçilmesine bağlı olarak, hükümet o zaman endişeye kapılarak bazı önlemler de almıştır (2.55). Merkezin Lâtin alfabesi üzerinde karara varmasının uzun süren bir tartışmadan sonra mümkün olduğu da özellikle vurgulanmaktadır. Prof. N. Yakovlev'in yazdığına göre yakın geçmişin birçok olayları, misyonerlerin Türk dilli ahali arasındaki faaliyetleri, bazı Türk dilli halklara Rus alfabesinin mecburen kabul ettirilmesi, Rusya'da yaşayan Türklerde Rusçuluğa karşı nefret uyandırmıştı. Bu ise Rusya'nın sömürgecilik siyaseti olarak algılanıyordu. İşte bütün bunlar Rus değil, Lâtin alfabesi üzerinde karar kılınmasını sağlıyordu. Arap alfabesine nefret uyandırılmasının yanı sıra, Rus alfabesine karşı da bir rağbet yok idi (12.28-32) Arap alfabesine, bütün tarihî anıt ve eserlere karşı nefret uyandırmakta İslâmın düşmanı, zamanın yetki sahibi Samet Ağamalıoğlu'nun az rolü olmamıştır (30.8-35; 33.3-9 vb.). Bundan sonra yani, 30-40'lı yıllarda Rus veya Lâtin alfabesine karşı koyanlar; Türkologlar ve diğer meslek sahibi olan aydınlar hem alfabe hem de çeşitli imlâ meselelerine göre cezalandırılmıştır. Öte yandan Rus alfabesine geçilmesinin karşısındaki engeller de tedricen ortadan kaldırılıyordu. İlginçtir ki, zamanında Prof. N. Yakovlev'in Rus alfabesinin Lâtinleştirilmesi istikametinde Rus alfabesine karşı söylediği sözler gibi benzer görüşler, 1939 yılının başlarında artık Lâtin alfabesine karşı ileri sürülüyordu. Bunun yanı sıra dönemin ideolojisine uygun bir biçimde Lâtin alfabesi "Yukarı Tabakaların Dili" olarak nitelendiriliyordu. Ünlü Şarkiyatçı, bilim adamı Ekrem Cafer, Kiril alfabesine geçilmesi üzerine verilmiş karar önceden öğretilmiş kişilerce tebliğ ediliyor, karşı koyanlar ise cezalandırılıyordu diye yazmaktadır (32.4). *Kommunist* gazetesinin 1939 yılındaki Mayıs yayınlarında Kiril alfabesini ögen birçok yazılara yer verilmesi de bu bakımdan bir rastlantı değildir. Ekrem Cafer'in söz konusu gazetesinin 107 sayısındaki Rus alfabesini alkışlayan "İleriye Doğru Büyük Adım" makalesi de işte bu mecburiyetin ürünüdür. "O zamanlar benden de bildiri hazırlamamı istemişler" derken Ekrem Cafer, her hâlde söz konusu mecburiyeti kast etmektedir.

Böylece, 8 Mayıs 1939 yılında Azerbaycan'ın eski Devlet Başkanı M. C. Bağirov'un katılımı ile SSCB Bilimler Akademisi Azerbaycan Şubesi ve Azerbaycan Yazarlar Birliğinin birlikte düzenlediği aydınlar toplantısında, M. Emin Rasulzade'nin uzak görenliğini eleştiren onu "bedbaht Musavat lideri" adlandıran Ağamalıoğlu'nun çok yıllık emeği sona erdirilmekle, Yeni Rus alfabesine geçişin temeli atıldı. Daha sonra çeşitli toplantı, kongreler vb. Azerbaycan Kiril alfabesine geçme kararını veriyordu (34.116-120; 15.264; 43.41; 44.48). Yeni Azerbaycan Kiril alfabesi, kısa zamanda ve acele kabul ettirildiğinden 1958 yılına dek defalarca düzeltilmiş, tekmileştirilmiştir. Diğer taraftan Lâtin alfabesine geçiş döneminde Türk dilli halklar için uygunlaştırılmış bir alfabe kabul edilmiş ve bu alfabeğe geçmek için de 6 yıllık bir zaman ayarlanmıştır. Kiril alfabeğine geçildiğinde bunlara gerek duyulmaktaydı. Sonuçta oluşan çeşitli alfabelerdeki işaretlerin sayısı 73-74'e ulaşmaktaydı. Oysa Lâtin alfabesinde bu işaretlerin sayısı iki defa azdı.

Alfabe problemi, Azerbaycan'ın bağımsızlığı döneminde bir daha ortaya çıktı. Rusya İmparatorluğuna karşı genel nefret, gösteriler, yayımlanan yazılar, Karabağ buhranı vb. buna benzer hâller, zaten gerekli olan Lâtin alfabemize çok kısa bir zaman zarfında, 18.12.1991 tarihinden dönüşü hızlandırdı. Bu sıralar dışarıdan ve içeriden alfabe konusunda fikirler yürütülürdü. Bu bağlamda çeşitli Lâtin temelli Azerbaycan alfabeleri, farklı alfabeler üzerine yazı yazan özellikle İran asıllı Ferhat Musevi'ye tutarlı cevabı veren aydınlarımızdan E. Abdullayev, E.Cafer, E. Efendizade, B. Vahapzade, Anar, A. Abdulla, S. Rüstemhanlı, K. Veliyev, F.Celilov, R.Zeka ve diğerlerini gösterebiliriz (45.14-21; 46.35-43). Gazete isimlerini ise teker teker vermeye ihtiyaç duymadık.

İmlâ Konusu : Muharrem Ergin, Arap alfabesinin Türk imlâsına hiçbir zaman uygun olmadığı için bu yüzden bir zamanlar Enver Paşanın yazıda birtakım düzeltmeler yapmak istediğini ancak bundan bir sonuç elde edilemediğini yazmaktadır (3.268). Aynı düşüncüyü Azerbaycan yazısı hakkında da söyleyebiliriz. Tevfik Hacıyev yazıyor ki; Azerbaycan dili imlâsı 20'li yıllarda daha dağınık bir şekilde idi. İki alfabeli bir ortamda bu doğaldı. Bir tarafta Arap harfli yazımız, ihtilâlden (1920 28 Nisan Rus istilâsı) önceki karışık düzenini devam ettirir, diğer taraftan Lâtin harfli alfabede yazı kendini toparlayamıyordu. Demokrasi adına bazı şivelere mahsus canlı konuşmayı aynen yazıya alıyorlardı. Alıntı kelimelerin ise millî telâffuza tamamen uygunlaştırılması ve öyle de yayılması gerekiyordu. Medyada ise bu konuda keskin tartışmalar sürüyordu (40.262-266). İmlâ meselelerine global şekilde I. Türkoloji Kurultayı'nda bakıldı. Bu bakımdan I. Türkoloji Kurultayı'nda imlâ meselelerinin koyuluşunu izlemek yararlıdır. Kurultayın 6. ve 7. toplantısı tamamen Türk dillerinde, aynı zamanda Azerbaycan

dilinde imlâ konusuna ayrılmıştı. Bu konuyla ilgili 7 bildiri sunuldu. L. V. Şerba "İmlânın Temel Prensipleri ve Onların Sosyal Önemi" F. Ağazade "Türk Dilinde Yazı Kuralları" adlı bildirimlerini sundular. Bunun yanı sıra özellikle uygulanmalı konularda ünlü dilcilerden L. İ. Jirkov, A. Samoyloviç, N. F. Yakovlev, L. V. Şerba ve B. Çobanzade'nin değerli önerileri vardı.

Kurultaydan az sonra Bakü'de geçirilen I. (1928) ve 2. (1931) İmlâ konferanslarında işlenip hazırlanmış Azerbaycan dilinin imlâ kuralları, fonetik-morfolojik prensiplere dayanmaktadır. Dilimizin imlâ kurallarının yayımlanmasında Bakü'de düzenlenen I. İmlâ Konferansının rolü büyük olmuştur. 25-30 Ocak 1928 yılında Bakü'de yapılan bu toplantıda Gence-Karabağ -Şirvan ağızları esas götürülerek M. F. Ahundzade, Hasan Bey Zardabı ve M. A. Sabir'in diline öncelik verilmiştir. Toplantıda Arap, Fars, Avrupa dillerinden alıntı kelimeler üzerine özel tartışmalar yapılmıştır. O toplantıda B. Çobanzade "İmlâda Genel Prensipler", V. Hulufu "Yeni Alfabe İmlâ Esasları" ve H. İmanov "Avrupa İstilahlarının Yazılışı" bildirimlerini sundular.

B. Çobanzade'nin Başkanı, E. Babazade'nin sekreteri olduğu bu toplantıda V. Hulufu'nun imlâ kurallarına dair 41, H. İmanov'un imlâ kurallarına uyguladığı 21 madde onaylandı. I. İmlâ Konferansının tavsiyesi ile Devlet İlmî Şurası ve Eğitim Komisarlığı Yönetim Kurulu'nun küçük düzelişiyle onaylanan "Kararlar" 1929 yılında V. Hulufu'nun düzenlediği *İmlâ Lüğatı* adı ile Bakü'de yayımlandı (48; 15.58-59). Kitabın böylesine hızlı yayınına 22 Temmuz 1922 yılında yeni alfabe hakkında kararın 6. yıl dönümü ile bağlı Türk Kültür sarayında yapılan toplantı sebep olmuştu. Bu toplantıya M. Gorki'nin katılması bekleniyordu. Yazarın katılmasından esinlenerek 10 Ocak 1929 yılından Arap alfabesinin ortadan kaldırılarak sadece Lâtin alfabesi ile yazmak kararı alındı. Ağamalıoğlu'nun başkanlığında geçen toplantıda alınan kararlarla beraber imlâ lüğatinin de kısa zamanda yayımlanması gündeme geldi (1.172-175 vb.). B. Çobanzade, daha I. Ulusal İmlâ Konferansında (Kırım-1927) yeni imlâ lüğatinin yeni Lâtin alfabesi ile olacağını belli olduğunu vurgulamaktadır (50.66). İlâve edelim ki, alfabelerin uydurulması gibi Türk dilli halkların imlâ lüğatlarının da "yakınlaştırılması" için bir sıra tedbirler alınmıştır. 11 Mayıs 1924 tarihinde Umumittifak Yeni Türk Alfabesi Merkez Kurulu oluştuktan sonra birbirinin ardınca Taşkent, Kazan ve Alma-Ata şehirlerinde imlâ kongreleri düzenlendi. Hatta, Olağan 5. Kongrenin Stalinabat'ta (Şimdiki Duşanbe) yapılması kararı verildi (50;51;52). Ancak sonraki yıllarda objektif ve sübjektif sebeplerden Tacikistan'da olacak olan imlâ konferansı gerçekleşmedi. O sıralarda Bakü'de 2. İmlâ Konferansı düzenlendi (54. 75-79). Konferans çeşitli gazetelerde yapılan tartışmaların sonucu dilimizin yeni imlâ kurallarının yayımlanmasını kaçınılmaz kabul etti. Konfe-

rans İ. Kasanov, A. Tağızade ve E. Babazade'nin "Azerbaycan Türk Dilinin İmlâsı"nı proje hâlinde yayımlamaya karar verdi. 1934 yılında Bakü'de yayımlanan bu proje, önceki "Kaidelerle" kıyaslandığında düzenli bir şekilde olup dilimizi imlâ bakımından 3 büyük gruba bölmüştür: 1. Türk ve Türkleşmiş kelimelerin imlâsı; 2. Arap ve Fars kelimelerinin imlâsı; 3. Uluslar arası kelimelerin imlâsı. Üç grubun hepsinde gösterilen kelimelerin yazılışında fonetik ve morfolojik prensipler esas olarak alınmış, çok sayıda aydınların müzakeresinden geçen bu proje, aynı ekip tarafından B. Çobanzade ve E. Saitzade'nin yakın katkıları ile G. Bağirov'un redaktörlüğünde Azerbaycan Merkezi İcra Kurulu'nun 26 Mart 1936 yılı tarihli kararı ile "Azerbaycan Türk Edebi Dilinin Orfografyası" (İmlâ Kılavuzu) adı altında kitap şeklinde yayımlandı. Daha gelişmiş beş bölümden 114 maddeden oluşan kitabın 3. sayfasında Azerbaycan Merkezi İcra Kurulu Başkanı M. Efendiyev'in ve Sekreter M. Şemseddinski'nin imzaladığı 5. maddelik kararın 2. ve 5. maddelerine dikkat edelim; madde 2. gösterilen imlâ kurallarının Azerbaycan Yeni Alfabe Kurulu tarafından 100.000 nüsha tirajda yayımlanması zarurî hesap edilsin. Azernesir (matbaa) gösterilen sayıyı ivedilikle temin etsin. Madde 5. Bilimler Akademisinin Azerbaycan Şubesi Dil ve Edebiyat Enstitüsü tarafından düzenlenen Azerbaycan Türk dili imlâ sözlüğünün hazırlanması ve yayımlanmasının hızlandırılması zarurî hesap edilsin. Görüldüğü gibi Azerbaycan edebî dilinin ilk imlâ kuralları, ciddî çalışma ve çabalar sonucunda ortaya çıkmıştır. Bu sebepten de 100.000 nüsha yayımlanmasına karar verilmiştir. Ama Azerbaycan'da başlayan takip, aydınlarımızın bu çabalarını yarım bıraktı. O dönemde binlerce vatandaşımız gibi birçok Türkolog ve diğer meslek sahipleri ile beraber "Zararlı imlâ kurallarının yazarı, yayım ekibi" de çeşitli sudan sebeplerle tutuklandılar. Millî Tehlikesizlik Bakanlığı'nın (KGB) arşivindeki belgelerden G. S. Gubaydulin, Tağı Şahbazi, Bekir Çobanzade, İdris Hasanov, Abdulla Tağızade, H. S. Hocayev, A. R. Zifeldt-Sumumyagi, Veli Hulufli, Hanefi Zeynallı, Penah Kasımov, Sultan Mecit Efendiyev alfabe ve imlâ meselesi yüzünden alfabe ve aynı zamanda ayrı ayrı kelimelerin yazılışında şaşkınlık yaratmak; Arap, Fars, Osmanlı kelimelerini kullanarak halkı şaşrtmak ve böylece Sovyet sistemine karşı nefret uyandırmak istemeleri ile suçlu bulunmuşlar. Pantürkist adı ile 12493, 10497, 14168 vb. sayılı davalar dehşetin boyutlarını göstermektedir. Türkologların büyük bir kısmı, I. Kategoriye (yani idam cezasına) çarptırıldılar. Az bir kısmı, hapis ve toplama kamplarına gönderildi. Genelde 15-20 dakikalık mahkemelerle yargılanır ve az sonra veya ertesi gün kurşuna dizilir, bazen de yapılan işkencelere dayanamayıp oracıkta ölenler de oluyordu. Örneğin, Penah Kasımov 29 Nisan 1939 yılında yatağında vefat etmişti. I. Türkoloji Kurultayının katılımcılarından Hüseyin Musayev, dayanılmaz işkenceler sonucu suçu kabul ettiği üzerine İ. Stalin'e mektup yazmıştır; "15 Ocak 1937 yılında tutuklandım. 40

gün sorguya alınmadan nezarete tutuldum. Malyan soyadlı birisi beni sorgulamadan önce 74 saat ayakta tuttu. 28 yıllık hoca olan Hüseyin Musayev sesini, gözünü kaybetmiş, romatizma ve felç olmuş. Diğer Türkologların, buna benzer tutuklanan bilim adamlarının arşivleri, el yazıları, kitapları, alınarak yok edilmiştir. Örneğin İdris Hasanov'un evinden 5 dosya dolu yazılar ve 44 kitap, Abdulla Tağızade'nin evinden 6 kitap ve çok sayıda el yazmaları alınmıştır vb." Azerbaycan Merkezi İcra Kurulu yanında AYEMK'nin (Azerbaycan'ın Yeni Alfabe Merkezi Kurulu) elemanlarından A. Kurbanov ise şöyle yazmış; "Azerbaycan edebî dilinin imlâ sözlüğünün redakte ve yayımlanması üzere önerilerin, SSCB Milletler Şurası Başkanlığı'nın 16.09.1936 tarihli "Azerbaycan'ın Yeni Alfabe Kurulu'nun İşleri Hakkında" kararına göre A.Y.E.M.K.'ya "Cari yılda yeni imlâ sözlüğünü tamamlayıp 1937 yılında yayımlanmasını temin etmek için" gerekenin yapılması emredilmiştir. Bunun için maddî olanak sağlanmasına rağmen Tarih, Dil ve Edebiyat Enstitüsünün geçmiş başkanı A. R. Zifeldt başına buyruk davranarak İmlâ Sözlüğünü yayın listesinden çıkarmıştır. Merkezi Komite'nin bilim şubesi olaya müdahale ettikten sonra A. R. Zifeldt sözlüğü yeniden listeye almış ve R. Ahundov, A. Tağızade ve diğerleri ise Azerbaycan'ın büyük siyasî ve kültürel önem taşıyan imlâ sözlüğünün yayımlanmasını engellemişlerdir. Bununla ilgili bir öneri sunuyorum; Ekim ihtilâlinin 20. yılı için sözlüğü yayına hazırlamak amacı ile Tarih, Dil ve Edebiyat Enstitüsünün şimdiki başkanı Ahmetov ve AYEMK'nin genel sekreteri Seyitzadeye sözlük üzerinde çalışanlara her türlü yardım gösterilmesi konusunda uyarılırlar. A. Kurbanov, sözlüğün siyasî konuda sağlam insanlar tarafından hazırlanmasını da söylemeyi unutmuyor (41.1-3). Eğitim Enstitüsünün elemanı Kulam Elekperli, Millî Eğitim Bakanı M. Şahbazova, Azerbaycan Bilimler Akademisi Şubesi'nin Başkan Yardımcısı R. Ahundov'a ve Azerbaycan Kommunist Partisi Merkez Komitesi'nin Okullar Şubesi Müdürü M.Efendiyev'e gönderdiği dilekçesinde şöyle yazar; "*Sizin talimatınıza göre Azerbaycan dilinin imlâsı ile ilgili düşüncelerimi yazdım. Sözlüğün projesi 3 yıldır tartışılmasına rağmen ben bu toplantılara davet edilmedim. 2 defa 1934 ve 1935 yıllarında özel davet almadan kendi inisiyatifim ile tartışmalara katılarak düşüncelerimi belirttim. Yazarlar benim yazılarımı tashih edilmemiş nüshaya esasen yazdığımı bildirmişler. Bu tamamen yanlıştır. Sizin başkanlığınızda benim yazımın tartışılmasını önemle rica ediyorum. Çünkü Seyitzade ve yazarlar sözlüğün eksikliklerini onun yayına onayından sonra ortaya çıkmasını istiyorlar. Diğer taraftan da, sözlüğün tashih olunmuş nüshasının olmadığı da bana malûmdur*" (49. 49-51).

O dönem basında çıkan bir yazıya da dikkat edelim; 22 Temmuz 1937 tarihli *Kommunist* gazetesinin 168 sayısında M. S. Efendiyev, "Gerçek Halk Dili Uğ-

runda" adlı makalesinde yazmış; Bu yakınlarda 1936 yılında *Azerbaycan Türk Dilinin İmlâsı* adı altında yayımlanan kitap, ideoloji alanında yapılan zararı açıkça gösterdi. Bu kitap; "Edebiyatçı-Lingvist (dilci)" adlarına B. Çobanzade'nin, A. Tağızade'nin, İ. Hasanov'un, Ali Ejder Seyitzade'nin ve Sultan Mecit Efendiyev'in ortaklaşa yaptığı çalışmaları, geçmiş halk eğitim komissarı M. Şahbazov'un yakın yardımı ile meydana gelmiş ve ideolojik bakımdan güvenilir olmayan, şimdi de kapanmış olan uluslar arası Yeni Alfabe Kurulu tarafından beğenilmişti.

Bu aşağılık eserin dil bilimsel güzelliği nedir acaba? Düşmanla beraber dili çirkin şekle sokarak "Vatanseverlik" bayrağı altında Türkçülük-Osmancılık kelime hazinesini küstahcasına dilimize sokmaya çalışmışlar. Söz konusu makalede ideolojik bakımdan güvenilir olmadığı iddia edilen Umumittifak Yeni Merkezi Alfabe Kurulu ve Azerbaycan Yeni Merkezi Alfabe Kurulu, 2 Ağustos 1937 yılında kapatılmıştır (53.1). Bu, artık alfabe kurulu üyelerinin büyük bir kısmının vatana ihanet damgası ile tutuklandıkları bir zamanda oldu. Oysa onların bazıları konusunda daha 1937 yılının Nisanında en kısa zamanda yeni imlâ kılavuzlarının hazırlanacağı konusunda devlete teminat veriyorlardı. Buna bağlı olarak 15 Nisan 1937 tarihli *Bakü İşçisi* (Rusça) gazetesinin "Yeni Azerbaycan İmlâsı" adlı makalesinde aynı yazar, şöyle yazıyor; SSCB Bilimler Akademisinin Azerbaycan Şubesi Tarih, Dil ve Edebiyat Enstitüsü Yeni Alfabe Kurulu ile birlikte Azerbaycan edebî dilinin imlâsını yeniden gözden geçirdi. Bir yıl önceki imlâ R. Ahundov, V. Hulufu, B. Çobanzade, A. Tağızade ve başkalarının etkisi ile kullanılamaz bir hâle gelmiştir. Nisan ayının sonunda biz yeni İmlâ Kılavuzunu düzenleyip müzakereye sunacağız. Ertesi gün 16.04.1937 yılında Azerbaycan Merkezi İcra Kurulu'nun toplantısı düzenlenir. Toplantıda M. S. Efendiyev'in Azerbaycan Yeni Alfabe Kurulu'nun üyeleri hakkındaki konuşması dinlenilerek 5 kişiden oluşan komisyon oluşturuluyor. Bu ekiptekiler aşağıdakilerdir.

1. M. S. Efendiyev (Azerbaycan Millî Eğitim Bakanı)
2. T. Hüseyinova (Bakü Millî Eğitim Müdürlüğü)
3. V. Belibeyova
4. S. Vurgun (Azerbaycan Pedagoji Üniversitesi)
5. M. Memmedov, (Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi Okulu Şubesi,

Bu bağlamda, 22 Mart 1938 yılında Yeni İmlâ Kılavuzu, Azerbaycan SSCB Merkez İcra Kurulu tarafından onaylanarak okurların müzakeresine verildi. Lâkin daha müzakereler başlamadan yeni Kiril alfabesi ve bu alfabe esasında düzenlenecek İmlâ projesi söz konusu oldu. 11 Temmuz 1939 yılında, Azerbaycan

Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Yüksek Kurulu'nun Azerbaycan yazısını Lâtin alfabesinden Rus alfabesine geçirmek hakkındaki kanunundan iki hafta sonra, 25 Temmuz 1939 tarihli kararla "Azerbaycan Dilinin İmlâ Kuralları"nın projesi hazırlandı. 36 harften oluşan alfabe, özel Rus harfleri de dahil olmakla kabul edildi. Rus yazısına benzer imlâmızı methetmekte basın geç kalmadı. Örnek vermeye ihtiyaç duymadan şunu söyleyebilirim: 1958 yılına kadar alfabe üzerinde giden ameliyatlar imlâyı da etkilemişti. 1940, 1951, 1954, 1958 yıllarında yeni imlâ kuralları hazırlanmıştı. 1956 yılının siyasî havası, sonraki yılların yazı kurallarında tanzimat yarattıysa da 1975 yılından bugüne kadar hâlâ yayımlanmayan yeni orfoğrafiya (İmlâ) kuralları ve sözlüğü hazır olsa bile şimdi artık bugünün şartlarına cevap verecek bir seviyede değildir. Bugün Türk yazı dillerinin imlâ kuralları, bir arada tartışılarak belirlenmelidir.

Kaynakça

- İmanov, G. (1928), Birinci Azerbaycan orfoğrafiya (imlâ) konferansı bize ne verdi, Bakü, (Rus dilinde).
- Celilkızı, Zemfira (1998), Azerbaycan'da dil kuruculuğu, Bakü.
- Ergin, Muharrem (1997), Türklerde Yazı ve Alfabeler, Türk Dünyası El Kitabı, II.c. Ankara.
- MDEİA, (Merkezi Devlet Edebiyat ve İncenanat Arşivi) 515. Fond 1. liste, 6.dosya.
- Rızayev, A.K. (1989), Muhammet Ali M.Kazım Bey, Moskova, (Rusça).
- Abdullayev, İ. (1953), *Azerbaycan Yazısının Tarihi Moskova*, (Rusça). MDEİA, 515. Fond, 1 liste, 6. dosya.
- Şeref, H. (1926), Türk Halkları İçin Latin Yazısının Kabul Edilmesine Dair Kazan (Rusça) Doğu Medeniyetleri ve Yazıları 1. Kitap, Bakü - 1928 (Rusça).
- Bertels, E.Y. (1928), Arap Alfabesinin Reformunun Denemesi Tarihinden, Doğu Medeniyeti ve Yazıları 3. kitap Bakü (Rusça).
- Türyakulov, N. (1926), SSCB'deki Türkler Arasında Latin Alfabesi, "Yeni Türk Alfabesi Uğruna Mücadele" Kitabında, Moskova, (Rusça).
- Yakovlev, Prof.N. (1932), Rus Alfabesinin Latinleştirilmesi İçin, Leningrad.
- Efendizade, A. (1919), Türk Alfabesinin Reformu Üzerine. *Azerbaycan gazetesi*, Bakü, No: 23 - 32.
- ARDA, (Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Arşivi), 57 fond 5. liste 1. Dosya.
- ARDA, 57. fond, 1. liste. 6. ve 23 dosyalar.
- ARDA, 57. Fond, 1. liste 159 dosya.
- ARDA, 103. fond, 1. liste 1. dosya.
- Yanski, G. (1933), "Türkiye'de Latinleşmenin 4. yılı", *İhtilâl ve Yazı* dergisi, Moskova, No: 1
- A.Lunaçarski, A. (1933), "Rus Yazısının Latinleşmesi", *İhtilâl ve Yazı* dergisi, Moskova, No: 1
- ARDA, 379. fond, 3. liste, 156 dosya.
- ARDA, 103. fond, 1. liste 39 ve 169 dosya.
- ARDA, 57. fond, 1. liste 169 dosya.
- ARDA, 411. fond, 5. liste 543 dosya.
- Bakü İşçisi gazetesi 1924 No: 30 (Rusça).
- ARDA, 379. fond, 1. liste 4784 dosya
- ARDA, 103. fond, 1. liste 415 dosya
- Yeni Türk Alfabesi Uğruna Mücadele (Makaleler), Moskova 1976 (M.Pavloviç'in redaktesi ile)

- I. Umumittifak Türkoloji Kurultayı. 26 Şubat 5 Mart 1926, Bakü - 1926 (Rusça)
 ARDA, 379. fond, 3. liste 327 dosya.
 Ağamalıoğlu, İki Medeniyet. Bakü, 1928.
 ARDA, 379. fond, 3. liste 1807 dosya.
 Cafer, Ekrem (1990), "İşgüzarlığı Acelecilikle Karıştırmayalım", *Komunist Gazetesi*, 17 Kasım.
 Ağamalıoğlu, S.A. (1928), *Kültür İhtilali ve Yeni Alfabe*. Doğu Medeniyeti ve Yazısı Kitabı. 1. cilt Bakü, (Rusça).
 Alikerber, Babazade (1939), Yeni Azerbaycan Alfabeti Üzerine, *Devrim ve Kültür Dergisi*, No: 7, Bakü.
 Ahundov, Ağamusa (1991), Azerbaycan Dili: Problemler, Görevler, *Edebiyat Gazetesi*, 26 Temmuz
 Hamide ve Celil Memetkuluzade: Mektuplar. Bakü - 1994
 Yüceer, Nesir (1999), Baş Karargah Askeri Tarih ve Strateji Analiz Merkezi Yayınları, Bakü.
 Babayev, Adil (1998), Bekir Çobanzade, Bakü.
 Adci, Murat (1994), Kıpçak Çölünün Yavşanı, Moskova, (Rusça).
 Hacıyev, T. (1987), Azerbaycan Edebi Dili Tarihi, Bakü.
 ARDA, 103. fond, 1. liste 17. Dosya.
 Cabbarov, Hasay (1996), Dil Kuruculuğu ve Konuşma Kültürü, Bakü.
 ARDA, 411. fond, 35. liste 41. dosya.
 ARDA, 411. fond, 28. liste 48. dosya.
 Musevi, Ferhat (1991), Alfabe Meselesi, Tebriz.
 Uluslar Arası Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumu, (18-20 Kasım 1991) İstanbul 1992.
Devrim ve Kültür Dergisi, Bakü, 1929, No: 10.
 İmlâ Sözlüğü, Bakü, 1929.
 ARDA, 379. fond, 23 liste 24. dosya.
 7-12 Ocak 1928 yılında Taşkente düzenlenen 2. Uluslar Arası Yeni Türk Alfabeti Merkez Kurulu toplantısının stenoğrafi ile yazılmış raporu, Bakü, 1929 (Rusça).
 18-23 Aralık 1928 yılında Kazan'da düzenlenen 3. Uluslar Arası Yeni Türk Alfabeti Merkez Komitesi Kurulu Toplantısının stenografi ile yazılmış raporu, Kazan. 1929 (Rusça).
 8-11 Mayıs 1930 yılında Alma Ata'da toplanan 4. Uluslar Arası Yeni Türk Alfabeti Merkez Kurulu toplantısının stenoğrafi ile yazılmış raporu, Leningrad, 1931 (Rusça).
 ARDA, 379. fond, 1. liste 6935. dosya.
 Azerbaycan'ı Öğrenme Yolu, No: 1 (6) Bakü, 1931.
 Şüküroğlu, Latif (2000), Cumhuriyet Hükümeti Reprisiya Mengenesinde, Bakü.